

**ФУНКЦІЙНО-СТИЛІСТИЧНЕ
СПРЯМУВАННЯ
У ВИВЧЕННІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

У статті з огляду на важливість функційно-стилістичних характеристик фразеологізмів проаналізовано епістолярну спадщину українських письменників-класиків XIX – XX ст., що становить значний інтерес не лише в історико-культурній царині, але й у власне лінгвістичній.

Ключові слова: епістолярна спадщина, функційно-стилістичний аспект, фразеологічні одиниці, трансформація фразеологізмів.

В статье с позиции важности функционально-стилистических характеристик фразеологизмов проанализировано эпистолярное наследие писателей-классиков XIX – XX веков, что представляет значительный интерес не только в историко-культурной области, но и в собственно лингвистической.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, функционально-стилистический аспект, фразеологические единицы, трансформация фразеологизмов.

Students' stylistic skill – is the necessary condition of the high language culture. That's why the secondary school course of the native language should include stylistics along with the language vocabulary and phraseology. In this respect the idea of studying phraseological units within their functional and stylistic aspects appears to be productive.

Thus, studying phraseology, we find it useful to pay attention to the epistolary legacy of the Ukrainian classical authors of the XIX-XX centuries, which is interesting not only in its cultural and historical aspects but also in the linguistic ones. Ukrainian epistolary genre is represented by many different figures, each of which is unique and individual. The task of the scientific paper is to deepen the knowledge of the epistolary style notion and substantiate the types of phraseological transformations, which authors use in their private correspondence.

The researchers emphasize that all the ways of transforming phraseological units can be divided into two types: structural-semantic and semantic. Structural-semantic transformations include: lexical replacement of the phraseological unit components by the free word combination; extending the phraseological unit; phraseological hint; contamination of the phraseological unit; ellipsis of the

phraseological unit; extended metaphor.

Thus, we can conclude that the idea of studying phraseological units within their functional and stylistic aspects appears to be timely and requires thorough attention on the part of the language teachers.

Key words: epistolary heritage, functional and stylistic aspect, phraseological unit, transformation of phraseological units.

Стилістична вправність учнів – потрібна умова високої мовної культури. У шкільному курсі рідної мови, на нашу думку, досить плідною в цьому плані є ідея вивчення фразеологізмів у функційно-стилістичному аспекті. Саме тому тему запропонованої статті вважаємо актуальною.

Отже, вивчаючи фразеологію, допускаємо за потрібне звернутися до епістолярної спадщини українських письменників-класиків ХІХ–ХХ ст., що становить значний інтерес не лише в історико-культурній царині, але й у власне лінгвістичній.

Метою нашого дослідження є вивчення фразеологізмів у функційно-стилістичному аспекті на матеріалі епістолярних текстів українських письменників-класиків.

Завдання наукової статті передбачають поглиблення знань про епістолярний стиль, висвітлення та обґрунтування різновидів трансформацій фразеологізмів, якими послуговуються письменники в приватному листуванні.

Потрібно зазначити, що епістолярій можна вважати самодостатнім естетичним і навіть історичним явищем у літературі. Він допомагає точніше представити творчу індивідуальність письменника, через нього яскравіше розкривається комунікативне поле автора, стильова палітра його творчості.

Цікаво, що листи письменників-класиків є предметом вивчення багатьох наукових студій (С. Ганжа [3; 4], Т. Заболотна [5], І. Ковалик [7] та ін.), проте й досі не стали змістом спеціальних комплексних досліджень письменницького епістолярію.

Епістолярій унікальний своєю манерою ведення писемної розмови зі співрозмовником, а отже, – системою вживання фразеологічних одиниць.

Однією з особливостей функціонування фразеологічних одиниць (ФО) у сучасній українській мові є їхня трансформація. Унаслідок трансформації значною мірою руйнують структурно-семантичну монолітність тієї чи тієї фразеологічної одиниці та створюють якісно новий її варіант.

У лінгвістиці є спроби висвітлення проблем трансформації фразем у зв'язку з певним стилістичним завданням письменника (Я. Баран [1]; В. Білоноженко, І. Гнатюк [2]; В. Чабаненко [10]; В. Мокієнко [8], С. Ганжа [3; 4]).

Основну причину трансформації науковці вбачають у тому, що досить значна кількість фразеологічних одиниць через часте використання втрачає свою попередню свіжість та перетворюється в мовні штампи, через що їй виникає потреба в їхньому оновленні. Одні з таких перетворень фразеологізмів не виходять за межі індивідуального стилю автора, інші ж стають широко відомими.

Вивчаючи трансформацію ФО, науковці підкреслюють, що стабільність структури багатьох фразеологізмів не є абсолютною, це відносна їхня ознака. У системі мови, поза текстом, ФО характеризує найбільший ступінь стійкості. У конкретних же текстах ФО властива відносна постійність семантики і структури.

За цією ознакою всі способи перетворення ФО поділяють на два типи: структурно-семантичний і семантичний.

До різновидів структурно-семантичних трансформацій належать:

- лексична заміна компонентів ФО словами вільного вживання;
- поширення фразеологізму;
- фразеологічний натяк;
- контамінація фразеологічних одиниць;
- еліпсис фразеологізму;
- розгорнута метафора.

Дослідження епістолярних матеріалів свідчать, що лексична заміна компонентів ФО – найпоширеніший різновид трансформації, до якого звертаються українські митці слова,

вибір компонентів-замінників залежить не від обмеженого мовною системою обсягу слів, а винятково від семантичних і стилістичних намірів мовця: пристосувати ФО до конкретної ситуації, оживити фразеологічний образ, створити очікуваний ефект, передати авторське ставлення до зображуваного.

Наприклад, Леся Українка в листі до М. Коцюбинського від 5 січня 1893 р. через субституції компонентів ФО *дати (серцю, ногам, рукам, сльозам) волю* утворює ФО *дати перу простір*. Авторка робить заміну компонентів, що формально нагадують роль додатків, тематично близькими в семантичному плані словами. Трансформований фразеологізм набуває такого значення – вільно писати, не обмежуючись нічим, не боячись цензури; писати багато: *Числа стали наповнятися писанням дуже стислим об'ємом, а мало цікавим змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу* (4, с.192).

Поширення фразеологізму. Суть поширення ФО полягає в залученні до традиційної структури одиниці таких слів чи словосполучень вільного вжитку, що надають ФО виразнішого значення. Природно постає питання: чи руйнується фразеологізм за такого перетворення його структури? Цю проблему лінгвісти вирішують по-різному. І. Дубинський, полемізуючи з В. Жуковим, вважає, що оточення компонента ФО призводить до її розпаду, руйнування, і справедливо підкреслює, що тут «ідіома не розпадається, а набуває додаткового значення» [5, с. 6]. Такої думки дотримується й В. Мокієнко, який зазначає, що поширення експресивності зберігає загальне фразеологічне значення [8, с. 111].

Зазвичай виділяють три види поширення компонентного складу ФО: атрибутивне, об'єктне та обставинне. Потрібно підкреслити, якщо за атрибутивного подовження фразем поширюють лише один компонент (визначальний), то за об'єктного поширюють фразеологізм загалом.

Поширенням ФО автори інтенсифікують образно-метафоричне та емоційно-оцінне значення, а також звужують узагальнену семантику ФО, конкретизують її щодо змісту листа. Наприклад, І. Франко в одному з епістолярних текстів уживає

трансформований фразеологізм *розкусити другий, такий же непочатий горіх*, у якому залишається значення ФО *розкусити горіх* – «з великими труднощами впоратися із чим-небудь, розв'язати якийсь складне завдання, схоже на яке було вже розв'язане»: *А потім прийдеться розкусити другий, такий же непочатий горіх* – цілий комплекс корсунської легенди (5, с. 206).

Автори нерідко вживають такий вид структурних перетворень ФО, як скорочення їхнього компонентного складу. На нашу думку, опускаються у ФО ті компоненти, які в таких умовах не є семантично стрижневими. Основною причиною еліпсису є прагнення до економії мовних засобів, до лаконічності мовлення. У створенні і сприйнятті фразеологічного образу, побудованого на основі скорочення ФО, надто важливу (а подекуди й вирішальну) роль відіграє контекст. Наприклад, у листі І. Франка емоційно-експресивний потенціал відомого фразеологізму *розкусити твердий горіх*, співвідносного з дієсловом, посилюється, коли сталий зворот унаслідок редуції набув субстантивної семантики – досить складна справа. Автор пише: *Зате... то вже твердіший горіх* (5, с. 206).

До структурно-семантичних трансформацій ФО уналежнюємо також розгорнуту метафору.

Лінгвістичною особливістю цього виду трансформації ФО є те, що поряд із традиційною ФО в епістолярних текстах повторюють окремі її компоненти, що мають здатність набувати значення цілого фразеологізму. І. Гнатюк наголошує на тому, що «компонентам фразеологізму не повертаються їхні прямі номінативні значення – навпаки, ступінь переосмислення у фразеологізмі посилюється, образ, на якому він будується, розгортається, стає глибшим, метафоричним» [2, с. 129].

Оригінальними майстрами розгорнутої метафори є Леся Українка, М. Кропивницький, М. Коцюбинський. У такий спосіб використання ФО можна вважати відмінною рисою їхнього індивідуального стилю. Наприклад, у листі М. Коцюбинського до І. Франка досить несподівано розгортається метафоричний образ ФО *як на вулкані*. Слово *вулкан* у подальшому контексті набуває такого значення, що мотивується семантикою цілого

фразеологізму: *Ми живемо як на вулкані, або ми самі той вулкан, джерело якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух* (2, с. 47).

Фразеологічний натяк. Фразеологічний натяк як стилістична фігура не є частиною фразеологізму – це згадка про якусь фразеологічну одиницю, подекуди її назва одним словом, натяк на відомий носіям мови фразеологізм.

Основними різновидами фразеологічного натяку є: 1) використання слів (одного або кількох), співзвучних з компонентами ФО; 2) використання однорідних з одним з компонентів ФО слів; 3) використання конструкцій, логічна структура яких нагадує ту чи ту традиційну фразу.

Звертаємо увагу на рядки листа І. Нечуя-Левицького до Б. Грінченка від 16 листопада 1905 р., де автор використовує натяк на ФО *дорога вкрита тернами*, що влучніше, точніше виражає значення – «труднощі», ніж це подано в словнику [9, с. 263], образно змальовуючи нові відтінки категоричності, душевного неспокою, страждання, даючи поняттю відповідної оцінки й характеристики: *Як напечатаете мою «Бабу Палажку» старим правописом – то це буде ще один терен...* (3, с. 457).

До різновидів структурно-семантичних трансформацій належить фразеологічна контамінація – процес схрещування в одному виразі двох або кількох ФО на основі семантичної близькості.

Звернімося до трансформованих ФО *сидіти тихо і не рипатись* і *сидіти грибом і нікуди не рипатись* у листах Лесі Українки, які авторка утворила способом контамінації, схрестивши в одному виразі: 1) ФО *сидіти і не рипатися* + ФО *сидіти тихо*; 2) ФО *сидіти грибом* + ФО *сидіти тихо і не рипатися*, поширивши лексемою вільного вжитку *нікуди*. Така контамінація зумовлена наявністю у складі ФО спільного компонента *сидіти*. У листах авторки такі індивідуальні ФО відзначено неабияким аксіологічним аспектом, що увиразнює поняття – абсолютно нічим не займатися. Письменниця повідомляє: *... а моє власне рішення примусить мене сидіти тихо і не рипатись... а поки що я сиджу грибом і нікуди не*

рипаюсь (4, с. 305).

Семантична трансформація ФО. Проблема семантичних трансформацій ФО не знайшла ще цілком прийнятого вирішення в лінгвістиці. Спостереження над функціонуванням фразеологізмів в епістолярних матеріалах дає підстави стверджувати, що семантична стійкість ФО не є абсолютною, як і структура, зазнає постійного розвитку, оновлення, переосмислення, а явище семантичної трансформації зводиться до подвійної актуалізації. Уважають, що «основою, яка дозволяє здійснювати цей різновид модифікації фразеологічних одиниць, є бінарність у лексичному значенні мовного знака» [1, с. 135]. Інші науковці пояснюють семантичну трансформацію так: «значення фразеологізму розуміється ширше, або підкреслюються якісь особливі відтінки цього значення, або просто одне значення підмінюється іншими» [8, с. 95].

Одним із цікавих досліджень у цьому напрямі, на нашу думку, є думка фразеолога І. Гнатюк, яка вважає, що семантична трансформація – це «зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, внаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому» [2, с. 84].

Отже, у межах семантичних перетворень ФО потрібно розрізнявати: власне семантичну трансформацію й подвійну актуалізацію фразеологізмів.

Власне семантична трансформація здійснюється з різних причин. В. Білоноженко зауважує: «Такими причинами, перш за все, є розвиток сполучуваних можливостей ФО і занесення ФО в синонімічні ряди» [2, с. 5]. Наприклад, Г. Квітка-Основ'яненко в листі до Т. Шевченка послуговується ФО *пальці знати* [9, с. 341]. Автор використовує індивідуальний підхід до загальноживаного звороту, надаючи фраземі семантики, яка не зафіксована в жодному із словників, а саме – добре, якісно. Така ФО в листі набуває оригінальності, виконує узагальнювальну функцію щодо попередньої частини речення: *Коли проситиме*

Вас об сім то, будьте ласкаві, учешіть наших так, щоб пальці знати було, щоб наші на славу пішли; як знаєте, так з ним і скомпонуйте... (1, с. 102).

Різновидом семантичної трансформації ФО є *подвійна актуалізація*, у терміні якої є зазначення паралельного сприйняття значення фразеологізму й співзвучного з ним вільного словосполучення. Тобто подвійна актуалізація являє собою реалізацію поряд із традиційним значенням ФО потенційних лексичних значень всіх або окремих його компонентів.

Утім, в епістолярних текстах стикаємося зі своєрідним контекстом, який відтворює актуалізацію не лише одного, але нерідко і двох значень одиниці. Саме контекстуальне оточення допомагає авторові відновити фразеологічний образ, освіжити метафоричність, емоційність й експресивність ФО. Наприклад, у листах І. Нечуй-Левицький аксіологічне значення всього вислову підвищує завдяки подвійній актуалізації: *...але коли б часом громадянство не стало гонки та не витріщало очей, як корова на нові ворота..., що через цю новину не впізнала хазяйського двору* (3, с. 393); *Візьме та й закрутить чоловік таку веремію, що тільки очі витріщиш, як корова на нові ворота, бо не впізнає хазяйської оселі* (3, с. 368).

З усього видно, що трансформація ФО в листах письменників – це стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікацій структури традиційних ФО. Це пошуки нових способів передавання думки, оновлення закладеного у фразеологізмі образу, це свідчення невичерпності виражальних можливостей мови.

Отже, потенційну здатність фразеологізмів найширше виявлено в епістолярних текстах, що значно поглиблює можливості стилістичного використання фразеологічних одиниць через різноманітні зміни й модифікації їхньої форми. З огляду на це припускаємо, що ідея вивчення фразеологізмів у функційно-стилістичному аспекті є досить слушною й потребує значної уваги вчителів-словесників.

Бібліографічні посилання

1. **Баран Я. А.** Основні питання загальної та німецької фразеології / Я. А. Баран. – Львів : Вища шк., 1980. – 156 с.
2. **Білоноженко В. М.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 155 с.
3. **Ганжа С. А.** Фразеологія епістолярної спадщини / С. А. Ганжа. – Дніпропетровськ : Пороги, 2010. – 192 с.
4. **Ганжа С. А.** Фразеологія епістолярної спадщини Т. Г. Шевченка / С. А. Ганжа. – Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – 168 с.
5. **Дубинський І. В.** Уточнення фразеологічного компонента як стилістичний прийом / І. В. Дубинський // Питання стилістики : міжвуз. зб. – Саратов, 1973. – Вип. 6. – С. 3–22.
6. **Заболотна Т. В.** Епістолярна спадщина В. Винниченка : адресування і стиль : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Заболотна. – К., 2005. – 17 с.
7. **Ковалик І. І.** Типологія звертань у листуванні І. Франка / І. І. Ковалик // Іван Франко і питання мовознавства. Вісник Львівського ун-ту. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1983. – Вип. 13. – С. 41–45.
8. **Мокиєнко В. М.** Славянська фразеологія / В. М. Мокиєнко. – М. : Высшая шк., 1980. – 207 с.
9. **Фразеологічний** словник української мови : у 2-х т. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 98 с.
10. **Чабаненко В. А.** Стилістичне увиразнення фразеологізмів / В. А. Чабаненко // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – № 9. – С. 60–62.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Квітка-Основ'яненко Г.** Зібрання творів у 7 т. : листи / Г. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 7. – С. 163–567.
2. **Коцюбинський М.** Зібрання творів у 7 т. : листи / М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 7. – 410 с.

3. **Нечуй-Левицький І.** Зібрання творів у 10 т. : листи / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1968. – Т. 10. – С. 255–587.
4. **Українка Леся.** Зібрання творів у 12 т. : листи / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978–1979. – Т. 10. – 540 с.
5. **Франко І.** Зібрання творів у 50 т. : листи / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 48. – 560 с.